

Demografie en Vlaamse beweging

Kenmerken van het demografisch gebeuren in Vlaanderen : gisteren, vandaag en morgen

Chr. Vandenbroeke

1. INLEIDING

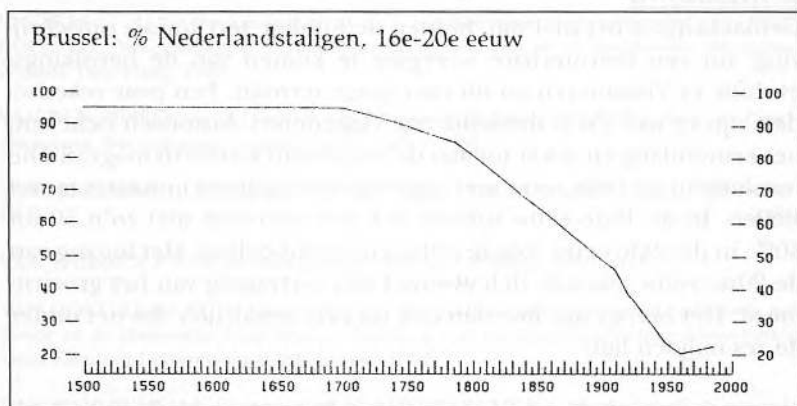
Gemakkelijk is het niet om, binnen de huidige territoriale omschrijving, tot een betrouwbare weergave te komen van de bevolkings-evolutie in Vlaanderen en dit over lange termijn. Een paar zekerheden zijn er wel. Zo is duidelijk dat Vlaanderen, historisch bekeken, het eeuwenlang en zeker tot aan de vooravond van de demografische revolutie in de 18de eeuw met ongeveer één miljoen inwoners moest stellen. In de 18de eeuw voltrok zich een toename met zo'n 50 tot 60%, in de 19de eeuw volgde zelfs een verdubbeling. Met ingang van de 20ste eeuw tekende zich evenwel een vertraging van het groeiritme af. Het brengt ons hoe dan ook tot een totaalcijfer dat net onder de zes miljoen ligt.

Aangenomen wordt dat hiermee zowat het maximum bereikt is en dat de kaap van de zes miljoen nooit echt zal overstegen worden. Voor de eerstvolgende jaren, gezien de benedenmaatse benutting van de vruchtbaarheid die al lang niet meer in de vervanging van de generaties laat voorzien, wordt een daling van de bevolking als een zekerheid vooropgesteld. Alleen de omvang van die neergang is moeilijk, zo niet onmogelijk in te schatten. Wel neemt men aan, in de veronderstelling dat ook de eerstvolgende decennia even spaarzaam met de vruchtbaarheid omgesprongen wordt, dat Vlaanderen het tegen het midden van de volgende eeuw met zo'n vier miljoen (autochtone) inwoners zal moeten stellen. Vandaar dan ook, als een afgeleide van de cumulatieve effecten van de voorbije eeuwen wanneer op relatief korte termijn voor een verzesvoudiging van het bevolkingsaantal gezorgd werd, een heel vreemdsoortige vaststelling. Van zowat alle Vlamingen die over de eeuwen heen onze contreien bewoonden, is er thans zowaar één op zeven in leven.

2. BEVOLKINGSSPREIDING

Aansluitend is er de bevraging naar het aandeel van de Vlaamse vertegenwoordiging, over de eeuwen heen en binnen het nogal kunstmatig territorium van wat als België doorgaat? Meer duidelijkheid hieromtrent wordt geboden sinds 1 januari 1995 met de uitsplitsing

van de provincie Vlaams-Brabant. Vrij dubieus, zeker wanneer over het historisch verloop wordt nagedacht, blijft dan weer de situatie van de Brusselse Vlamingen. Terwijl Brussel naar taalgebuik tot het einde van de 18de eeuw voor 80% een "Vlaamse" stad was, is deze verhouding sindsdien tot minder dan een vierde herleid. Het zorgt er voor dat het, bij historische reconstructies over lange termijn, vrij moeilijk wordt om de beschikbare cijfertaal per provincie op een echt adequate manier verder te groeperen.

Bron : Uit de schemerzone

Een verdeelsleutel van 55% Nederlandstaligen voor de provincie Brabant (inclusief Brussel) kan zeker niet als inhalig betiteld worden, integendeel. Het beantwoordt aan de actuele demografische verhoudingen binnen die provincie terwijl zo'n verhouding bij toepassing op het verleden, als eerder minimaal moet omschreven worden. Alleen om de krachtlijnen en om de slotsom is het evenwel te doen.

Zonder meer is het zo, wanneer het actueel Belgisch territorialiteitsgegeven over de eeuwen heen als criterium gehanteerd wordt, dat Vlaanderen steeds voor ongeveer 60% van het bevolkingspotentieel heeft ingestaan. Nuanceren we deze middenmaat, dan tekent zich over de eeuwen heen een U-curve af. De beschikbare informatie voor de late Middeleeuwen toont alvast aan dat, steeds vanuit de actuele gebiedsomschrijvingen vertrekkend, Vlaanderen minstens zo'n 62-63% vertegenwoordigde. Vanuit een zelfde verdeelsleutel vertrekkend verwijst het naar een verhouding van 60% voor de tweede helft van de 20ste eeuw. Daartussenin situeert zich de volle 19de eeuw, gekenmerkt als de "miserie-periode" van Arm Vlaanderen ter-

wijl Wallonië net op dat ogenblik glorieerde als een industriële topnatie. Vanuit diezelfde verdeelsleutel was, tijdens de 19de eeuw, het aandeel van Vlaanderen op demografisch vlak inderdaad herleid tot amper 53%. Het is een historisch minimum dat bovendien samenviel met het tot stand komen van de Belgische staat!

Op zich lijkt het misschien als vaststelling een "fait divers". De betekenis in de diepte is onmiskenbaar. Vlaanderen was, op economisch en demografisch vlak er nooit beroerder aan toe dan op het moment dat de Belgische staat gecreëerd werd. Het omgekeerde is net zozeer waar voor Wallonië. Nooit, op geen enkel moment in de geschiedenis, stonden onze Zuiderburen er beter voor. Wanneer België inderdaad in de internationale economische literatuur betiteld wordt als het eerste volgland van Engeland dat de weg opging van de industrialisatie, dan geldt dit in essentie als een verworvenheid van de Waalse streek economie. De afgeleiden lieten zich ten andere in de kortste keren op demografisch vlak weerspiegelen. Terwijl eeuwen lang de volkrijkste regio's hier te lande West- en Oost-Vlaanderen waren geweest, kwam deze titel in de 19de eeuw aan Henegouwen toe terwijl de provincie met de grootste bevolkingsgroei Luik was.

Laten we duidelijk zijn. Economie en demografie gaan hand in hand. Afgezet tegenover een historisch tijds kader biedt het bevolkingsverloop een perfecte illustratie van de economische wisselvalligheden, inclusief de interregionale herschikkingen. Evenzeer is het correct te stellen dat zich, geografisch bekeken, een meerfasige economische ontwikkeling laat onderscheiden waarin wisselende groeipolen te onderscheiden zijn. Zo'n economie, gekenmerkt door twee of meer snelheden heeft zich altijd, met de 19de eeuw als uitzondering op de regel, in het voordeel van Vlaanderen afgetekend. Het was de realiteit in de late Middeleeuwen met Gent, Brugge en Ieper als internationaal vermaarde attractiepolen van handel en nijverheid. Het was al even reëel in de 16de eeuw, met dien verstande dat het economisch zwaartepunt zich naar Brabant en dan inzonderheid naar de Antwerpse metropool had verlegd. Om en rond 1550 gold Antwerpen inderdaad als het toenmalige wereldcentrum van de internationale handel. Het liet zich concretiseren in een veelheid van gerenommeerde handelshuizen die vanuit alle hoeken van Europa in de metropool neerstreken. Geen wonder dan ook dat Antwerpen, met bijna honderdduizend inwoners, tot de allergrootste centra van het ogenblik gerekend werd.

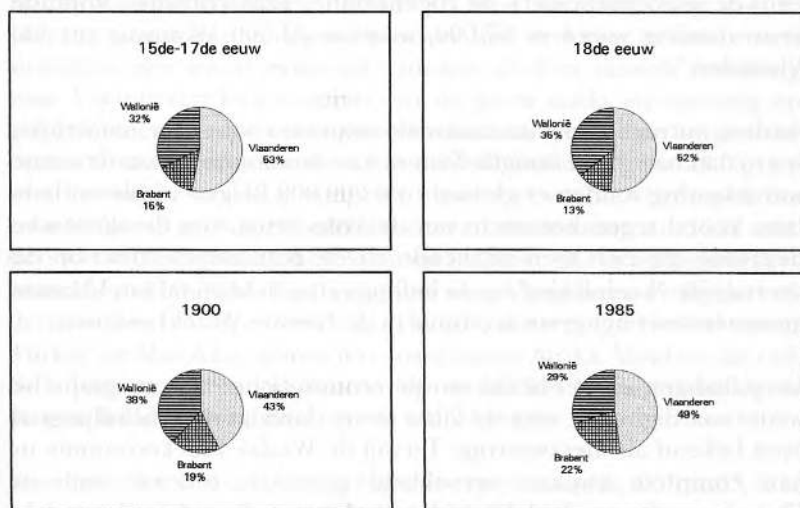
Nieuwe accenten dienden zich dan weer aan in de 18de eeuw. Parallel met de economische herschikkingen, die er o.m. toe leidden

dat de wolindustrie door de linnennijverheid werd overvleugeld, volgde eens te meer een proces van reallocatie waarop vooral Zuid- en Binnen-Vlaanderen decennia lang inspeelden. Het vindt zijn vertaling in het feit dat Oost- en West-Vlaanderen in de Franse Tijd veruit als de volkrijkste provincies doorgingen. Het keerpunt volgde kort nadien, wanneer de industrialisatie op gang werd getrokken. Het was een proces dat, behalve voor Gent ("king cotton"), nagenoeg volledig aan Vlaanderen voorbij ging. Als grote winnaars traden met name Henegouwen, daarin gevolgd door Luik naar voren. Inspelend op de beschikbare steenkool als nieuwe energiedrager van die tijd was het de Waalse streekeconomie die een tijd lang als trendsetter van het Continent doorging op het vlak van de industriële vernieuwing. Meteen gold deze regio als een ware attractiepool voor het aantrekken van overtollige werkrachten uit andere streken. Een overzicht van het bevolkingsverloop per provincie in de 19de eeuw laat daaromtrent niet de minste twijfel :

Bevolkingsverloop (x 1000) en rangorde naar grootte, per provincie.

	<u>1806</u>	<u>1856</u>	<u>1880</u>	<u>1900</u>	<u>1930</u>	<u>1987</u>
Oost-Vlaanderen	574 1.	774 2.	878 3.	1035 3.	1151 4.	1328 3.
West-Vlaanderen	491 2.	600 4.	660 4.	810 6.	901 6.	1092 5.
Antwerpen	285 6.	438 6.	583 6.	825 5.	1174 3.	1585 2.
Limburg	129 8.	190 9.	208 9.	242 8.	366 7.	734 7.
Brabant	432 4.	761 3.	998 2.	1281 1.	1699 1.	2219 1.
Henegouwen	472 3.	788 1.	1003 1.	1134 2.	1266 2.	1274 4.
Luik	293 5.	499 5.	658 5.	843 4.	965 5.	991 6.
Namen	144 7.	286 7.	323 7.	352 7.	355 8.	413 8.
Luxemburg	124 9.	194 8.	209 8.	221 9.	221 9.	225 9.

BEVOLKINGSSPREIDING IN BELGIË

De omvattende economische herschikking die zich begin 19de eeuw voltrok, vindt als vanzelf een vertaling in de bevolkingsevolutie. In de kortste keren wist Henegouwen zich inderdaad als koploper door te zetten, met name door een massale inwijking in de mijnstreek van de Borinage en het Centrum. Deze evolutie was echter vrij kortstondig. Met ingang van het laatste kwart van de 19de eeuw manifesteerden zich de eerste signalen van een groeivertraging in de Waalse streek-economie en dan inzonderheid in de mijnbouw.

Op hun beurt waren weer nieuwe groeipolen aanwijsbaar, meer bepaald Brabant waar de Brusselse agglomeratie doorheen de 19de eeuw steeds duidelijker aan belang won. Daarnaast, in combinatie met de tweede industriële revolutie van de late 19de-begin 20ste eeuw, trad Antwerpen opnieuw op de voorgrond. Een andere groeipool tekende zich dan weer af in Noord-Frankrijk, wat ertoe leidde dat vooral vanuit West- en Oost-Vlaanderen massaal en al dan niet tijdelijk naar deze streek gemigreerd werd. Zo is het betekenisvol dat volgens de telling van 1886 liefst 270.000 Belgen (en in essentie Vlamingen) in het département du Nord geteld werden. Voor heel Frankrijk bedroeg dit 482.000 personen. Anderen opteerden voor een wisseloplossing door zich in de grensstreek te vestigen.

Feit is ook dat de verbeterde transportmogelijkheden enerzijds en het bewust uitpakken met goedkope treinabonnementen anderzijds tot resultaat hadden dat pendelarbeid door veel Vlaamse kostwin-

ners als tussenoplossing gekozen werd. Daar bovenop kwamen nog eens de seizoenarbeiders, de zogenaamde "Franschmans". Rond de eeuwwisseling waren er 57.000, waarvan 31.500 afkomstig uit "de Vlaanders".

Andere vormen van internationale migraties waren er nauwelijks, tenzij dan naar de Verenigde Staten. Aan de vooravond van de eerste wereldoorlog zouden er globaal zo'n 200.000 Belgen verbleven hebben. Vooral tegen het einde van de 19de eeuw, met de agrarische depressie die zich toen aftekende en de bestaanszekerheid op de overtalrijke "koeplekjes" op de helling zette, hebben tal van Vlaamse gezinnen voor het grote avontuur in de Nieuwe Wereld gekozen.

Vervolledigen we het beeld van de economische en demografische wederwaardigheden voor de 20ste eeuw, dan zijn de krachtlijnen al even bekend als merkwaardig. Terwijl de Waalse streekconomie in een complete impasse verwickeld geraakte, tekende zich in Vlaanderen eerst geleidelijk tijdens het interbellum (cfr. de oprichting van het V.E.V.) en nadien spectaculair vanaf de jaren zestig een herwonnen dynamiek af. Over een veelheid van regionale verschillen heen werd snel duidelijk dat met name de as Brussel-Antwerpen en "de Vlaanders" (cfr. "Texas van Vlaanderen", de "tapijtroute", enz...) tot de nieuwe blikvangers uitgroeiden. Het omgekeerde was dan weer aan de orde in Wallonië, waar zowel economisch als demografisch van een omvattende malaise sprake was. Het fameuze rapport SAUVY-PRESSAT uit de jaren zestig liegt er niet om: "*la Wallonie se suicide*"! De bevolkingsveroudering was er ten andere al vrij lang, dit sinds de late 19de eeuw aan de gang. Tot in de perfectie werd het toen duidelijk, te meer daar de afbouw van de sterk verouderde economische structuren er niet langer uitnodigden tot het aantrekken van "vers bloed" onder de vorm van binnenlandse (= Vlaamse) of buitenlandse migranten.

Net het tegendeel tekende zich af met ingang van de jaren zestig. Economische groei, een proces dat in niet geringe mate versterkt werd door het aantrekken van "multinationals", gold opnieuw als een Vlaamse eigenheid. Ondertussen was echter ook hier te lande het natuurlijk accres, door toepassing van anticonceptie, zeer sterk afgenomen waardoor in bepaalde sectoren een dreigend tekort aan arbeidskrachten optrad en waarin door (buitenlandse) inwijking voorzien werd.

3. MIGRATIES

Nadat Vlaanderen tussen 1850-1950, naar de inschatting van R. CLIQUET zowat één miljoen inwoners had verloren, tekende zich sindsdien een totaal gewijzigde situatie af. Een massale inwijking naar Vlaanderen kwam immers in de jaren zestig en zeventig op gang. Meteen deed het voor enkele markante verschillen zorgen ten opzichte van de migrantenstroom die Wallonië had gekend. Tot en met het begin van de 20ste eeuw waren het vooral Vlamingen die naar Wallonië trokken. Toen daaraan een einde kwam rond het midden van de eeuw, waren het Polen en Italianen die er als mijnwerker tewerkgesteld werden. De immigratie naar Vlaanderen en Brussel tijdens de jaren zestig en zeventig gebeurde daarentegen vooral vanuit Turkije en Marokko, in mindere mate vanuit Afrika. Vandaar dat ook de inpassing veel moeilijker verliep terwijl het tot xenofobe oprispingen leidde bij een deel van de autochtonen.

Specifiek voor Brussel, met geëigende repercussies in de "rand", is er tevens de inwijking van enkele duizende Eurocraten. Een overzicht van de migratiesaldi per taalgebied sinds de jaren 1840 brengt dit alles heel scherp onder de aandacht :

Evolutie van het migratiesaldo, 1841-1976

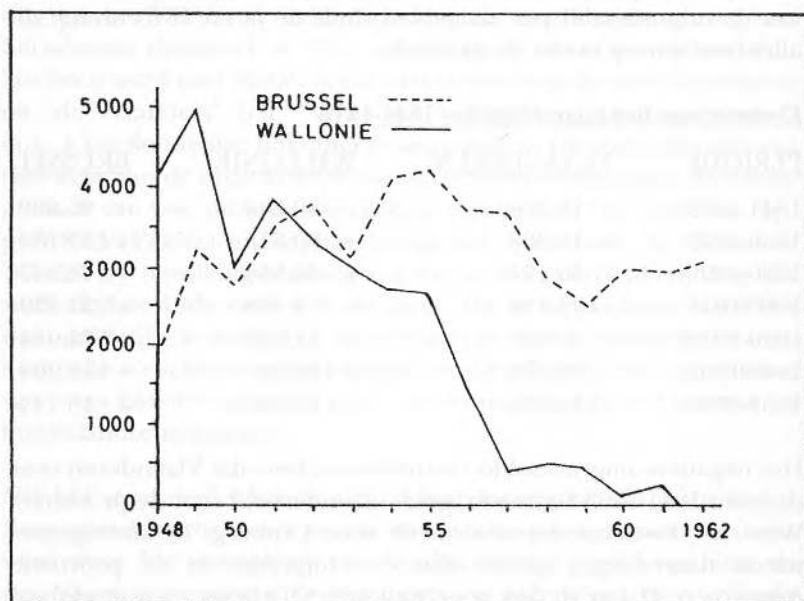
<u>PERIODE</u>	<u>VLAANDEREN</u>	<u>WALLONIE</u>	<u>BRUSSEL</u>
1841-1859	- 18.308	+ 10.648	+ 96.038
1860-1879	- 10.368	+ 60.615	+ 159.183
1880-1899	- 30.192	+ 40.564	+ 148.547
1900-1919	- 109.836	+ 3.489	+ 233.739
1920-1939	+ 6.905	+ 18.223	+ 178.954
1940-1962	- 98.673	+ 163.981	+ 159.965
1963-1976	+146.889	+ 126.340	+ 15.744

Het negatieve migratiesaldo (vertrekoverschot) dat Vlaanderen over de jaren 1841-1962 kenmerkt, geldt inzonderheid voor de provincies West- en Oost-Vlaanderen alsmede voor Limburg. De immigraties waren daarentegen groter dan de emigraties in de provincie Antwerpen. Dat geldt ook voor Wallonië. Ofschoon men er globaal een omvattend vestigingsoverschot vaststelde, zijn er niettemin provincies die emigratiegebieden zijn. De provincies Luxemburg en Namen en in mindere mate Henegouwen hebben verscheidene periodes gekend, waarbij het migratiesaldo negatief was en wijken in dit opzicht sterk af van de evolutie die zich heeft voorgedaan in de provincie Luik. Gedurende de gehele tweede helft van de 19de eeuw

moet de bevolkingsgroei in Luik (+ 69%) voor meer dan de helft aan immigratie (met name vanuit Limburg) worden toegeschreven.

Duidelijk is dat de ongelijke economische ontwikkeling in de verschillende regio's van het land bepalend was voor de aard en de omvang van de migratiestroom. Ingekaderd in de Belgische geschiedenis is het zo dat 120 jaar lang sprake was van een Noord-Zuid beweging. De jaren 1950-60 gelden in dit kader als een caesuur, wanneer Vlaanderen zijn betiteling van emigratiegebied aflegt. Ook aan de uitwijking naar Brussel kwam toen trouwens een einde. Het zijn met name migranten van vreemde - veelal niet Europese - nationaliteit die er voor zorgen dat Brussel nog een vestigingsoverschot kent. Autochtonen en Eurocraten vestigen zich in toenemende mate in de rand, met alle gevolgen vandien op het vlak van o.m. de taalverhoudingen in Vlaams-Brabant.

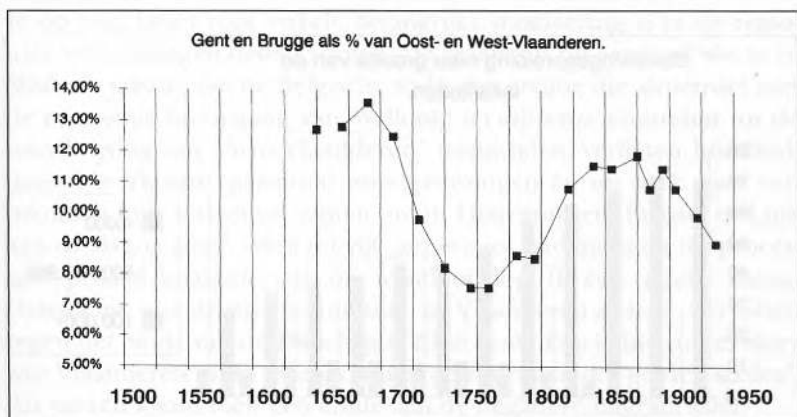
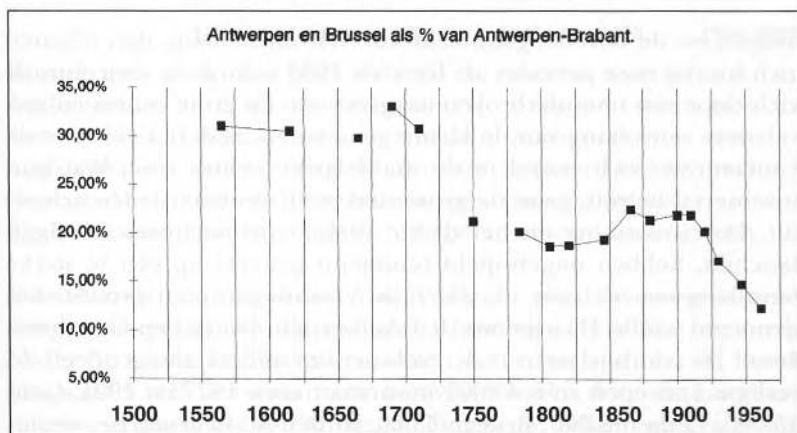
VERLOOP VAN DE BINNENLANDSE MIGRATIE : UITWIJING VAN VLAMINGEN NAAR BRUSSEL EN WALLONIE

4. GRAAD VAN VERSTEDELIJING

Parallel met de aangehaalde kenmerken in verband met de migratiepatronen laten zich enkele bijkomende beschouwingen aanreiken omtrent het ruim begrepen domiciliëringsgegeven. Overbekend is de vaststelling dat Vlaanderen, historisch bekeken, door een hoge

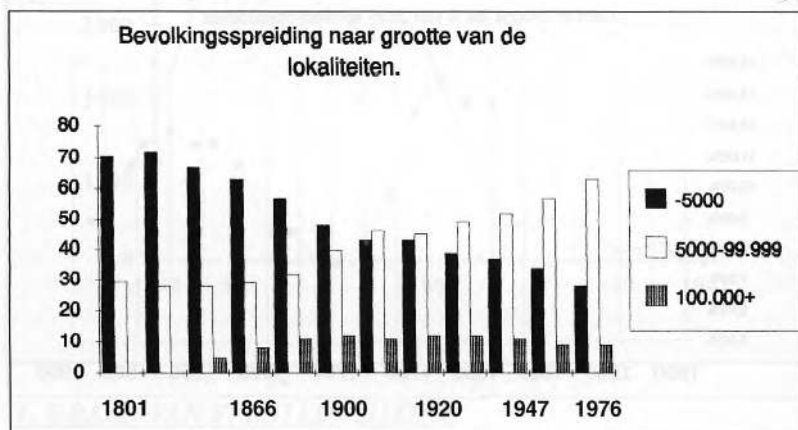
graad van verstedelijking gekenmerkt was. Inzonderheid was dat het geval in de late Middeleeuwen en het begin van de Nieuwe Tijden, meer bepaald voor de 14de-17de eeuw. Een kentering volgde evenwel in de 18de eeuw, meteen de eeuw van de "ruralisatie" en van de opbloei van de huisnijverheid (proto-industrie). Heel goed komt dit tot uitdrukking wanneer we, in de long run, de bevolkingsconcentratie in Gent en Brugge berekenen in verhouding tot de totale bevolking van Oost- en West-Vlaanderen of wanneer we hetzelfde doen voor Antwerpen en Brussel in verhouding tot de provinciale bevolking van Antwerpen en Brabant.

Nadien, in de loop van de 19de-20ste eeuw zal Vlaanderen in vergelijking met andere streken en landen eerder gekenmerkt blijven door een relatief grote bevolkingsspreiding en een lagere urbanisatiegraad, alvast voor wat echte grootsteden (van meer dan 100.000

inwoners) betreft. Het belet allerminst een groeiend belang van middelgrote steden en agglomeraties, in die mate zelfs dat van een proces van "conurbation" sprake is. Bewust werd inderdaad van overheidswegen, daarin gesteund door zowel de kerk als de grondbezitters, op een grotere honkvastheid met pendelarbeid aangestuurd. Een middel daartoe was het aanreiken van goedkope treinabonnementen, waarvan de motivering (op 21 april 1869) heel duidelijk was: *"arracher les populations laborieuses aux habitudes de désordre et de démolition, qu'elles prennent en venant s'entasser dans les grandes villes, et favoriser le maintien du home et de la vie de famille à la campagne"*.

Volgen we de bevolkingsconcentratie van meer nabij, dan tekenen zich hierbij twee periodes af. Tot vóór 1930 voltrok de concentratie zich door een ononderbroken aangroei van de grote centra en een relatieve ontvolking van de kleine gemeenten. Sedert 1930 doet de concentratie zich vooral in de middelgrote centra voor. Wat hun inwonertal betreft, gaan de grote steden en centrumsteden achteruit. De cityvorming en het dichté verkeersnet waarover ons land beschikt, hebben ongetwijfeld remmend gewerkt op een te sterke bevolkingsconcentratie in, wat naar Vlaamse normen grootsteden genoemd wordt. Daartoe worden Antwerpen, Brussel en Gent gerekend. De voorbije jaren is de evolutie niet anders, integendeel. Zo verloor Antwerpen zo'n 45.000 inwoners tussen 1977 en 1991, Gent 15.000, Leuven 8.000, Brugge 5.000. In Brussel bedroeg het verlies z'n 100.000 personen.

Tussen 1801 en 1976 is het inwonertal in de gemeenten met minder dan 5000 inwoners op een vierde teruggefallen, terwijl de bevolking in gemeenten met 5000 tot 100000 inwoners meer dan verdubbelde.

Tegenover de dalende aantrekkingskracht sinds het interbellum van de grootsteden zelf, met de gekende gevolgen vandien, staat de enorme uitbouw van de grootstedelijke agglomeraties. Vooral in Brussel (vanaf de late 19de eeuw) en in Antwerpen (sinds de jaren zestig) roept dit tal van problemen op; in veel mindere mate is dit het geval voor Gent. Specifiek rond Brussel zorgt dit bovendien voor geïgende risico's inzake de verfransingsdruk, een proces dat in de beeldspraak wel eens met een uitdeinende olievlek wordt vergeleken.

Bevolkingsevolutie in grootsteden en hun agglomeraties (x 1.000)

	<u>1829</u>	<u>1866</u>	<u>1900</u>	<u>1947</u>	<u>1970</u>	<u>1970/1829</u>
Brussel, stad	98(72,6%)	163(54,2%)	183(31,2%)	185(19,4%)	161(15,0%)	1,64
Agglomeratie	37(27,4%)	138(45,8%)	403(68,8%)	771(80,6%)	914(85,0%)	24,70
Antwerpen, stad	77(80,2%)	123(78,3%)	272(72,1%)	270(49,1%)	225(37,7%)	2,92
Agglomeratie	19(19,8%)	34(21,7%)	105(27,9%)	280(50,9%)	372(62,3%)	19,57
Gent, stad	83(93,2%)	116(89,2%)	160(79,2%)	170(73,3%)	149(65,9%)	1,79
Agglomeratie	6(6,8%)	14(10,8%)	42(20,8%)	62(26,7%)	77(34,1%)	12,83

Dat Vlaanderen, vergeleken met Wallonië, over de eeuwen heen steeds een groter bevolkingsaantal te zien gaf, brachten we reeds onder de aandacht. Bovendien wezen we er reeds op dat de bevolkingscijfers zelf in ruime mate beïnvloed waren door de gangbare migratiestromen van de 19de-begin 20ste eeuw. Telkens gingen ze van het Noorden naar het Zuiden (inclusief Brussel) van het land zodat ze op hun beurt voor enkele belangrijke nuanceringen in de regionale verhoudingen deden zorgen. De realiteit is nu eenmaal wat ze is. Sinds de creatie van de Belgische staat, een creatie die samenviel met de economische opgang van Wallonië terwijl onze contreien tot de omschrijving van "Arm Vlaanderen" terugvielen, verlieten honderdduizende Vlaamse gezinnen noodgedwongen en op zoek naar een inkomen hun vertrouwd milieu om in Henegouwen, Brussel of Luik aan de slag te gaan. Vier tot vijf generaties ondergingen dit proces, een proces waaraan pas na wereldoorlog II een einde kwam. Geleidelijk wist de streekeconomie in Vlaanderen zich te hervatten tegen het einde van de 19de-begin 20ste eeuw. Een echte succes-story wist Vlaanderen uit te tekenen vanaf de zogenaamde "golden sixties". Als vanzelf kwam toen een einde aan de negatieve migratiesaldi.

5. GEBOORTENCIJFERS EN HUWELIJKSVRUCHTBAARHEID

Natuurlijk is het zo dat de economische logica van de 19de eeuw, gekenmerkt door een expansief klimaat in Wallonië naast een onwe-

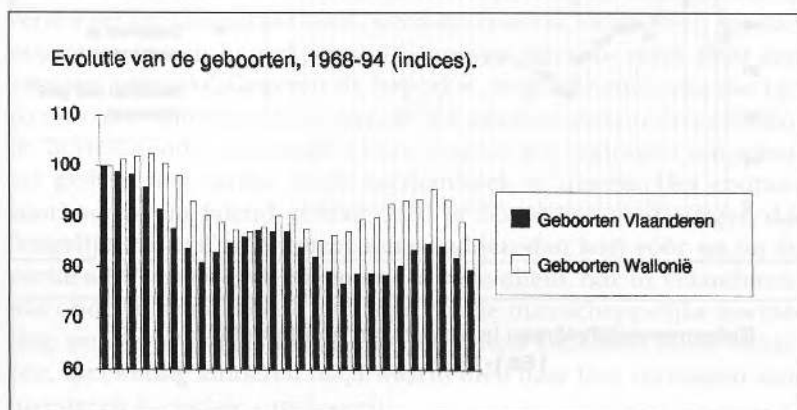
zenlijke verpaupering van Vlaanderen in menig opzicht deze migratiestromen van Noord naar Zuid uitlokte. Evenzeer is het waar dat de demografische gedragspatronen een compleet verschillende allure aannamen in Vlaanderen en Wallonië. Als caesuur geldt het jaar 1870. Zowat een kwart tot een halve eeuw eerder dan dit in Vlaanderen het geval was, werd in Wallonië tot een drastische verlaging van de vruchtbaarheid overgegaan. Het leidde ertoe dat de twee regio's, tijdens het laatste kwart van de 19de en het begin van de 20ste eeuw een totaal verschillende demografische evolutie te zien geven. Terwijl Wallonië stelselmatig aan het verouderen was, bleef Vlaanderen zich precies door een grote kinderrijkdom onderscheiden. Vandaar dan ook de verwijzing in sommige Franstalige middens naar de zogenaamde "lapinières flamandes". Het demografisch contrast tussen de twee regio's was inderdaad nooit groter dan kort vóór en na de eerste wereldoorlog. Kinderrijkdom was toen een evidentie in Vlaanderen terwijl Wallonië reeds de eerste symptomen van ontvolking begon te ervaren. Naast economische overwegingen werden de migratiestromen dus ook een tijd lang door demografische argumenten bewerkstelligd. Overbevolking was een eigenheid van Vlaanderen; bevolkingsveroudering en -achteruitgang waren typische Waalse problemen. Het deed sommige politici, waaronder G. EYSKENS, spreken van een regionale compensatie. Het leek toen omzeggens normaal dat de overbevolking in Vlaanderen naar gunstiger economische regio's kon weggedraineerd worden.

Kort nadien volgde evenwel de kentering. Werk in eigen streek was niet enkel een bekende slogan in Vlaanderen. Snel werd het een realiteit in de jaren zestig, in die mate zelfs dat de autochtone Vlamingen bepaalde vacatures in deelsegmenten van hun eigen economie niet langer konden of wilden opvullen. Des te meer tekende het zich af daar ook Vlaanderen ondertussen, zij het met veel vertraging, zijn geboortecijfers enorm had zien dalen. Rond 1900 kende Vlaanderen nog gemiddeld ruim honderdduizend geboorten per jaar (tegenover zo'n zestigduizend in Wallonië); in de jaren dertig was dit teruggebracht tot iets meer dan tachtigduizend (tegenover 43.500 in Wallonië).

In de naoorlogse periode, vaak betiteld als een baby boom, volgde een lichte -tijdelijke- toename van het geboortecijfer met 10%. Een versnelde verdere afbouw van de vruchtbaarheid voltrok zich evenwel vanaf het einde van de jaren zestig, meteen het ogenblik waarop efficiënte anticonceptiva (de pil) een ruime verspreiding kenden en in die zin een seksuele revolutie inluiden. Seksualiteit en voort-

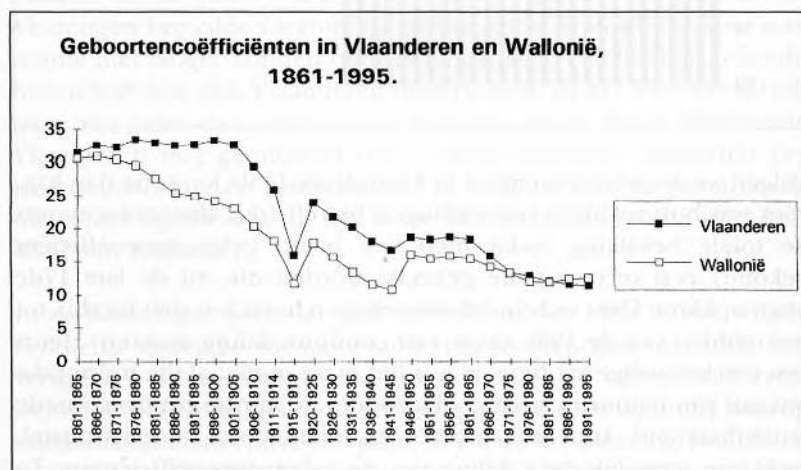
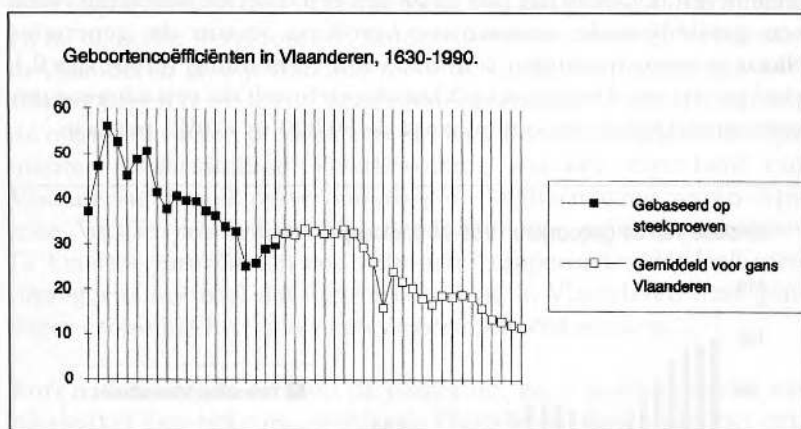
planting waren m.a.w. niet langer synoniemen. Net het tegendeel was waar. Bewust ouderschap en gezinsplanning deden voor een totaal gewijzigde situatie zorgen. Eenmaal het gewenst kinderaantal bereikt, dit kort na de huwelijksluiting, ging men over tot een complete controle van de vruchtbaarheid.

Sindsdien tekent zich een variant op dit gedrag af, in die zin dat huwelijken of vormen van samenwonen thans aangevat worden onder een optiek van uitstel van de kindwens. Vaak resulteert het in afstel. Het verklaart alvast de sterk benedenmaatse vruchtbaarheidscijfers in Vlaanderen, van een orde van 64.000 in 1994 wat overeenstemt met een verhouding van 1,5 kind per vrouw. Het biedt meteen de zekerheid van een snel verouderende en, op middellange termijn -dit is voorbij het jaar 2010- van een dalende bevolking. Voor een gelijkblijvende, stationnaire bevolking waarin de generaties elkaar gewoon vervangen is immers een verhouding vereist van 2,1 kind per vrouw. Toegepast op Vlaanderen houdt dit een aangewezen geboortecijfer in van om en rond de 80.000 (= +20%) per jaar.

Volgen we de geboortecijfers in Vlaanderen in de long run dan kan, voor wat hun relatieve verhoudingen betreft (d.i. afgezet tegenover de totale bevolking zodat men een bruto geboortecoëfficiënt bekomt) een reconstructie gemaakt worden die tot de late 17de eeuw opklimt. Over enkele schommelingen heen laat zich hierbij, tot het midden van de 19de eeuw, een continue daling noteren. Het is een merkwaardige evolutie, al was het maar omdat al die tijd sprake was van een natuurlijk gedrag, d.i. zonder de minste controle van de vruchtbaarheid. Andere factoren, waaronder vooral huwelijksuitstel, verklaren namelijk deze daling van de geboortecoëfficiënten. Zo

staat vast dat, als gevolg van de verarming hier te lande, vooral in de 19de eeuw al maar door later getrouwd werd terwijl tal van personen zelfs noodgedwongen aan het huwelijk verzaakten. Het beeld uit de sociale romans van de 19de eeuw, vervat als het zit in een groot aantal "jonkmans" en "jonge dochters", vindt moeiteloos zijn bevestiging in demografische statistieken. Zo liep de gemiddelde leeftijd bij een eerste huwelijk rond het midden van de 19de eeuw op tot ongeveer 30 jaar voor vrouwen en 32-33 jaar voor mannen. Daarnaast noteren we dat ruim 20% willens nillens nooit tot trouwen kwam (definitief celibaat). Uitstel en afstel van huwelijk golden m.a.w. als controle-middelen om een als bedreigend aanvoelde overbevolking af te remmen. Bovendien was het zo dat babies bijzonder lang gezoogd werden. In de meerderheid van de gevallen bewerkstelligde dit

gebruik een tijdelijke steriliteit wat dan op zijn beurt leidde tot grotere intervallen tussen de geboorten.

Aan dat alles kwam een einde tegen het einde van de 19de eeuw. Met de beginnende industrialisatie volgde een daling van de huwelijkleeftijd. Tevens geraakte het langdurig zogen van babies versneld in ongebruik, een praktijk waartegen zeer scherp vanuit de medische wereld gereageerd werd. Moeder is men pas ten volle wanneer men zijn kinderen de borst geeft, zo heette het! Het verbeterd sociaal-economisch klimaat zorgde op zijn beurt voor een toename van de vruchtbaarheid. Verhoudingen van een orde van 33-34 geboorten per duizend inwoners waren, in de gegeven omstandigheden, nog steeds gebruikelijk in Vlaanderen. In Wallonië daarentegen, waar al enkele decennia aan anticonceptie gedaan werd, bedroegen de geboortencoëfficiënten rond 1900 nog amper 20 per duizend of ruim een derde minder dan in Vlaanderen.

De daaropvolgende jaren werden de verschillen tussen de twee gewesten nog groter. Terwijl geboortenbeperking in Wallonië steeds verder veralgemeend geraakte, werd daarmee in Vlaanderen -en dan nog maar in een beperkt aantal centra en streken- rond 1900 een aanvang gemaakt. Gegeven de beperkte mogelijkheden van die tijd (o.m. coïtus interruptus) gebeurde dit allesbehalve op een efficiënte, bevredigende manier. Het kon er enkel toe bijdragen om seksueel gedrag nog verder in de verdomhoek te duwen. Het courant voorkomen van falend gedrag deed er bovendien voor zorgen dat "engeltjesmakers" nooit meer werk hadden dan kort vóór en na de eerste wereldoorlog. De algemene ingesteldheid, ook in Vlaanderen, was ondertussen dermate gewijzigd dat de maatschappelijke normering van de verburgerlijking kwaliteit boven kwantiteit deed verkiezen, met weinig kinderen maar waarin men naar best vermogen wou investeren (= sociale capillariteit).

Deze gewijzigde ingesteldheid, waarvan het toepassen van anticonceptie een wezenlijk onderdeel vormde, lokte zowel in medische als in kerkelijke middens heel wat reacties op. Zo ergerde men zich o.m. om de manier waarop sommigen met hun vruchtbaarheid omsprongen of om voorbehoedsmiddelen verzochten. Illustratief daartoe is een rapport uitgaand van de medische commissie van Oost-Vlaanderen uit 1910: *"La natalité est en décadence progressive. C'est l'abstinence intermittente, égoïsment réglée, élevée à la hauteur d'un principe. Ils sont la règle, les ménages qui se contentent d'un seul enfant, et jurent qu'ils s'en contenteront toujours ... L'immoralité est telle que des pauvres fil-*

les égarées, voire des femmes mariées, poussent la hardiesse jusqu'à demander à leur médecin un abortif, et qu'il ne leur en coûte guère plus de demander un abortif qu'un simple purgatif". Al evenzeer trachtte de kerkelijke overheid het tij te keren, zoals blijkt uit een herderlijk schrijven "over de plichten van het huwelijksleven" van kardinaal MERCIER uit 1909 : *"... vous reconnaissez et vous proclamez, sans ostentation mais sans faiblesse, que ceux-là s'insurgent contre l'Évangile et contre Dieu et abdiquent leur dignité d'homme, qui se laissant assujettir par la passion, ou enchaînés par l'intérêt, pratiquent le commerce conjugal en fraude des lois qui régissent la reproduction de la vie".*

Ook de wereldlijke overheid liet zich niet onbetuigd, al zal het nog duren tot het begin van de jaren dertig alvorens echt werd opgetreden. Op dat ogenblik bedroeg de geboortencoëfficiënt in Vlaanderen nog maar 18 per duizend, in Wallonië iets meer dan 13 per duizend. Strengere verbodsbepalingen werden toen o.m. afgekondigd omtrent het te koop aanbieden van anticonceptiva. Positief van aard en pronatalistisch geïnspireerd waren dan weer de initiatieven i.v.m. de kinderbijlagen en het kindergelofte. Veel effect had dit niet. Met de zogenaamde baby boom van de jaren 1945-1965 stabiliseerde het geboortecijfer in Vlaanderen op een niveau van 18 per duizend, in Wallonië van 15 per duizend. Met ingang van 1965 evolueerden, zoals eerder aangestipt, de geboortecijfers naar een absoluut minimum van een orde van 11-12 per duizend.

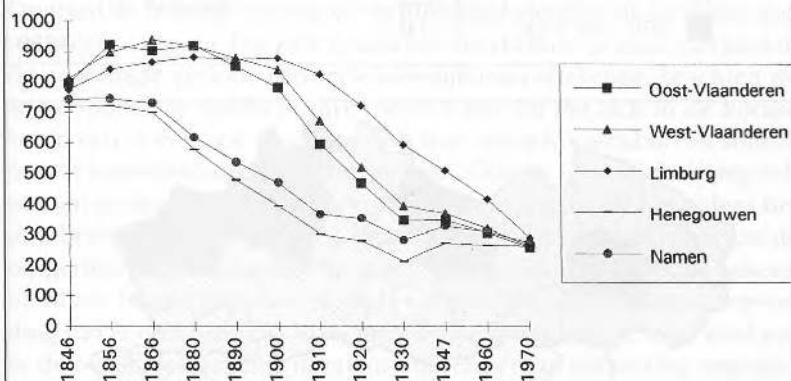
Beter nog dan aan de hand van de geboortencoëfficiënten kan men de daling van de vruchtbaarheid volgen met een reconstructie van de vruchtbaarheidsindices (Ig). Met zo'n index wordt de verhouding aangeduid t.o.v. de (theoretisch) maximale vruchtbaarheid (die men gelijkstelt aan 1; totale anticonceptie staat in zo'n reconstructie gelijk aan 0).

Tot in de perfectie brengt zo'n reconstructie de uitgesproken tijdsverschillen aan het licht op het vlak van de demografische transitie tussen Vlaanderen en Wallonië. Tevens worden, per regio, de interne verschillen verder belicht :

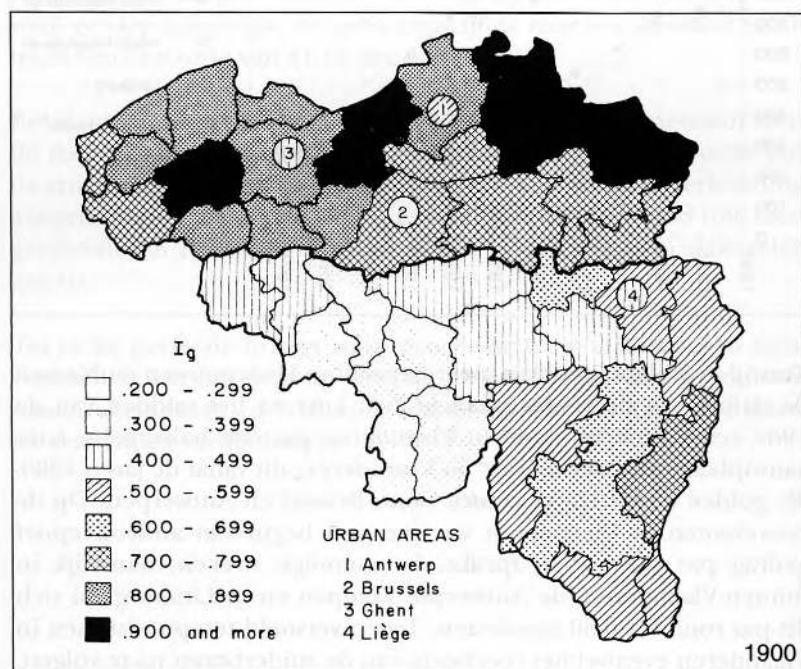
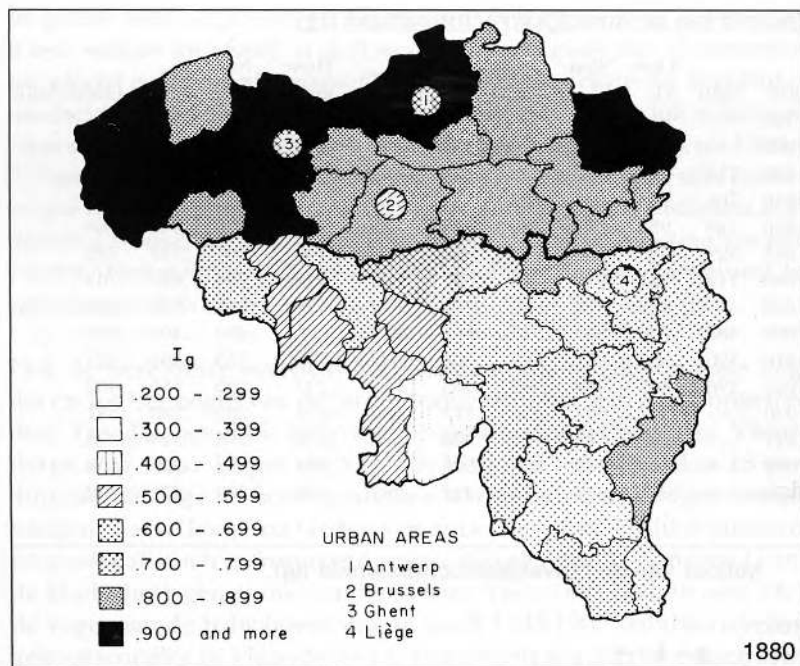
Indices van de huwelijksvruchtbaarheid (I_g)

Jaar	Gent	Oost- Vl.	West- Vl.	Brab.	Antw.	Limb.	Hene- gouw.	Na- Luik	men	Luxemburg
1796	----	.919	----	----	----	----	----	----	----	----
1805	----	.837	.877	.788	.738	----	.803	.801	.767	.854
1829	.710	----	----	----	----	----	----	----	----	----
1846	.700	.793	.810	.737	.786	.773	.717	.765	.743	.774
1856	.749	.923	.897	.765	.799	.839	.722	.790	.745	.768
1866	.829	.903	.939	.784	.861	.863	.700	.791	.731	.782
1880	.714	.921	.918	.710	.837	.881	.577	.704	.618	.733
1890	----	.849	.878	.626	.761	.872	.478	.598	.536	.669
1900	.485	.780	.838	.517	.661	.877	.394	.490	.469	.625
1910	.326	.594	.671	.365	.508	.822	.298	.333	.364	.527
1920	.276	.467	.518	.302	.403	.722	.277	.293	.350	.462
1930	----	.344	.394	.226	.313	.592	.212	.232	.280	.381
1947	----	.345	.367	.242	.308	.508	.270	.275	.325	.373
1960	----	.303	.316	.250	.308	.416	.262	.252	.306	.338
1970	----	.257	.260	.224	.242	.287	.259	.239	.271	.302

Indices van de huwelijksvruchtbaarheid (I_g).

Terwijl in Wallonië en dan meer bepaald in Henegouwen en Namen de daling van de vruchtbaarheid zich kort na het midden van de 19de eeuw aftekent, is dit in Vlaanderen pas een halve eeuw later aanwijsbaar. Als "trendsetter" in Vlaanderen, dit vanaf de jaren 1880-90, golden de stedelijke centra Gent, Brussel en Antwerpen. Op de boerebuiten in Vlaanderen was van een begin van anticonceptief gedrag pas rond 1900 sprake. In sommige streken, namelijk in Binnen-Vlaanderen, de Antwerpse Kempen en in Limburg zal zich dit pas rond 1920-30 aandienen. Tegen versneld tempo wist men in Vlaanderen evenwel het voorbeeld van de zuiderburen na te volgen.

Zo bedroeg er de gemiddelde benutting van de vruchtbaarheid in 1910 nog 64,8% (I_g=0,648); tegen 1947 was dit nagenoeg gehalveerd tot een niveau van 38,2% (I_g= 0,382). Alleen in Limburg werd toen nog een niveau van 50% gehaald (I_g : 0,508).

6. HUWELIJKSSLUITING EN HUWELIJKSGEDRAG

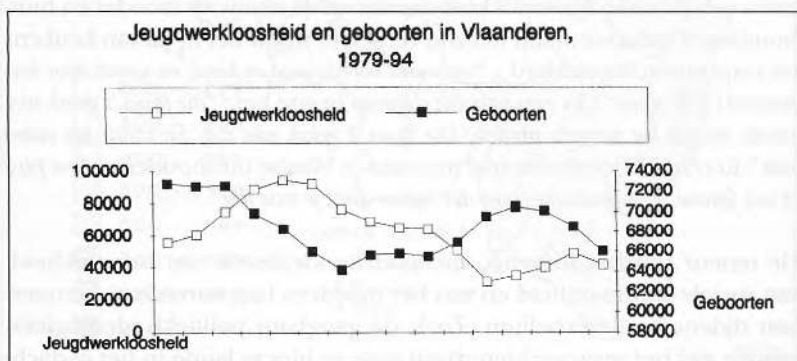
Ondertussen was ook het huwelijksgedrag aan een complete herziening toe. Terwijl Vlaanderen zich in de 19de eeuw liet kenmerken door een strak restrictief huwelijkspatroon, met hoge leeftijden bij de huwelijksluiting en een groot aantal huwelijksverzakkers, wijzigde zich deze houding naar het einde van de 19de eeuw. In de 20ste eeuw, met als hoogtepunt de jaren 1960-70, was dan weer sprake van een bijzonder intensief huwelijkspatroon. Nooit werd jonger getrouwd dan op dat ogenblik. Het leren beheersen van de vruchtbaarheid hield immers in dat het regulerend effect van de huwelijksleeftijd al lang alle betekenis verloren had. Het gewenst kindertal bepaalde men autonoom en onafhankelijk van de huwelijksleeftijd. Ooit was het anders geweest!

Omtrent de huwelijksluiting en de huwelijksbeleving valt overigens nog wel meer te zeggen. Dat zich tijdens het interbellum en inzonderheid in de naoorlogse periode een ware huwelijksrush aftekende, brachten we zo net onder de aandacht. Even waar is het feit dat zich in de kortste keren een al even spectaculaire rush naar het advocatenbureau voltrok om tot huwelijksontbinding over te gaan. Ook de huwelijksbeleving zelf was ten andere aan herziening toe. Het ideaaltype, zoals het tijdens het interbellum gecultiveerd werd, beantwoordde tot in de perfectie aan de burgerlijke normering met de vrouw aan de haard, zorgzaam bekomerd om haar echtgenoot en veel energie in de kwaliteit van de opvoeding van één of twee kinderen investierend. Mijn kind schoon kind was er de regel. Het huiselijk interieur etaleerde deze normering nog eens extra met de vaderfiguur als kostwinnaar en de vrouw als moeder en huishoudster. Opdat niemand het zou vergeten, stond het in tal van keukens en eetplaatsen ingekaderd : *"wie werkt voor vrouw en kind, en wordt door hen bemind? 't Is vader!"*. In een variant daarop heette het : *"die thuis 't geluk niet vindt, hij zal het nergens vinden. Die thuis 't geluk niet ziet, hij vindt het elders niet"*. Een zelfde idealisatie trof men aan in Waalse huishoudens : *"ma pipe et ma femme, je le proclame, sont des bijoux dont je suis fou"*.

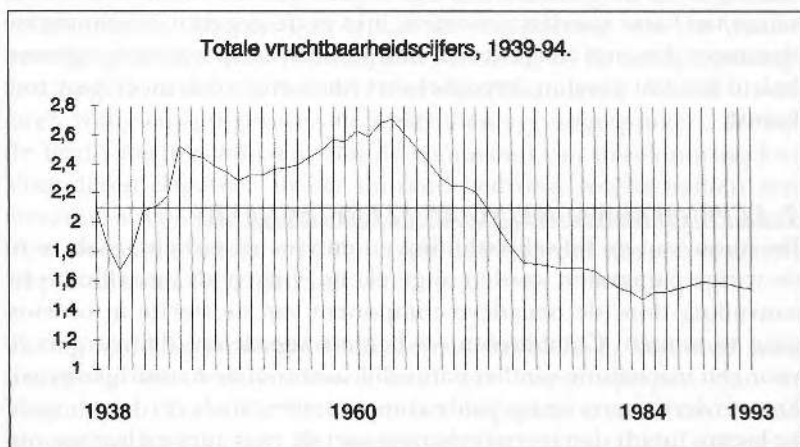
De teneur van het huwelijk, inclusief de idealisatie van huiselijkheid, van sociale zorgzaamheid en van het moederschap waren basiskennmerken tijdens het interbellum. Zoals de gangbare politieke ideologieën van die tijd het verwoordden, vindt men ze hier te lande in het gedach-

tengoed van de Nieuwe Orde hernomen. Zonder dat hieromtrent geëind onderzoek werd verricht, kan men zonder meer stellen dat ze een diepe weerklink vonden in Vlaams-Nationale gezinnen. Wat goed en wenselijk was voor de "volksgemeenschap" werd er (nog) meer dan elders ter harte genomen. Het laat zich aanzien dat de kinderwens er (iets) hoger dan normaal voor die tijd werd ter harte genomen. Een subtiel neveneffect laat zich zelfs aflezen in de naamgeving die kinderen meekregen en waarbij namen als Nele en Tijn om slechts die te noemen veel meer te vertellen hebben dan velen nu nog (kunnen) vermoeden. Het zou goed zijn om die "historische" eigenheid van de tijd eens aan een nader onderzoek te onderwerpen. Het betreft nu eenmaal subtiële, mentale ondertonen die uit het collectieve geheugen dreigen verloren te gaan, des te meer omdat de naoorlogse periode door een veelheid van omstandigheden voor nieuwe kenteringen deed zorgen.

Telkens weer gaat het om het cultiveren van burgerlijke idealen met een sterk altruïstische ondertoon. Met ingang van de jaren zestig, wanneer zich met het in gebruik komen van efficiënte anticonceptiva een seksuele revolutie voltrok, wijzigt dit waardenpatroon in menig opzicht. Individuele ontplooiing, inclusief het ambiëren van volwaardige carrière-mogelijkheden voor vrouwen, doet een compleet gewijzigde leefwereld ontstaan met veel meer (materiële) mogelijkheden maar evenzeer met veel minder zekerheden. Het vertaalt zich in een drastische terugval van het huwelijkscijfer, in een toename van het aantal echtscheidingen, in kortere dan wel langere vormen van ongehuwd samenwonen en van zogenaamde LAT-relaties. De effecten van dat alles treft men al evenzeer aan in de benutting van de vruchtbaarheid en het geboortencijfer. Niet alleen gaat men later trouwen; ook investeren in nieuw leven wordt voortaan uitgesteld, wat dan weer in een aantal gevallen van uitstel tot afstel zal leiden. Economische factoren, vervat als ze zitten in een scherp stijgende vorm van (jeugd)werkloosheid draagt er verder toe bij.

Het gevolg is alvast dat het geboortencijfer verder afneemt, in die mate dat al lang niet meer in de vervanging van de generaties wordt voorzien. Daartoe zijn in Vlaanderen zo'n 80.000 geboorten per jaar nodig. In 1996 werden er amper 64.000 geteld of een tekort van zo'n 20%. In plaats van een statistische verhouding van 2,1 kind per vrouw zoals nodig om een situatie van nulgroei te bewerkstelligen, bedraagt de vruchtbaarheid in Vlaanderen amper 1,5 kind per vrouw. De "noodkreet" die A. SAUVY en R. PRESSAT decennia geleden ten opzichte van onze zuiderburen formuleerden, namelijk "*la Wallonie se suicide*", is ondertussen al langer verworden tot een Vlaamse realiteit. Als vanzelf doet het ge'igende vragen oproepen ten aanzien van de opgebouwde sociale voorzieningen. Bovenop het proces van "ontgroening", zoals het vervat zit in de benedenmaatse benutting van de vruchtbaarheid en die vanzelf tot vergrijzing aanzet, is er namelijk het gegeven van de "vergrijzing in de vergrijzing". Ouderen blijven al maar langer leven, met alle implicaties vandien op het vlak van medische zorgen, van opvang in bejaardeninstellingen en van pensioenen. De doodsimpele maar cruciale bevraging wie dit zal (blijven) betalen, wordt m.a.w. naar de nabije toekomst toe wel heel cruciaal!

In Wallonië komt vanaf 1870 een versnelde daling van het geboortencijfer tot stand. In Vlaanderen komt dit proces decennia later op gang met, in afgeleide orde, als resultaat een veel dynamischer bevolkingsprofiel tot en met het midden van de 20ste eeuw. De kracht van het aantal, ook al kon dit politiek allerminst vertaald worden ofschoon er door sommigen op gewezen en gespeculeerd(!) werd, gold toen zonder meer als een Vlaamse troef en een Waalse handicap. Aan die toestand is sindsdien, meer bepaald sinds de seksuele

revolutie van de jaren zestig, veel veranderd. De voorbije decennia is de terugval van het geboortencijfer in Vlaanderen zelfs sterker uitgesproken dan in Wallonië. Zo daalde het aantal geboorten in Vlaanderen tussen 1968 en 1996 met ruim 20%, in Wallonië met 15%. In Brussel, mede door de sterk heterogene samenstelling van de bevolking, wist het geboortencijfer zich te stabiliseren.

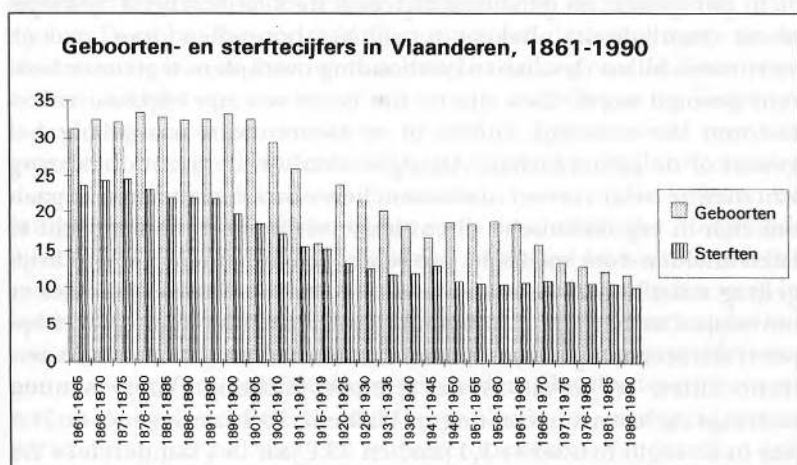
Naast de inbreng van tal van andere factoren ligt het voor de hand dat de benedenmaatse benutting van de vruchtbaarheid in verband staat met de (jeugd)werkloosheid. Absolute minima in Vlaanderen op het vlak van de geboortencijfers treft men aldus aan voor het midden van de jaren tachtig en het midden van de jaren negentig. Wanneer jongeren en jong-actieven onvoldoende toekomstkansen ervaren, is het al even logisch dat ze weinig bereidheid aan de dag leggen om in nieuw leven te investeren. Uitstel van huwelijken enerzijds, uitstel (en vaak afstel) van moederschap anderzijds zijn het resultaat. Ze versterken m.a.w. het gangbare proces van ontgroening en vergrijzing op een vrij duurzame wijze, met alle gevolgen vandien op middellange termijn om de hoogoplopende facturen van de Sociale Zekerheid betaalbaar te houden. Een geëigend gezinsbeleid, waarin de actuele en toekomstige noden van de Vlaamse gemeenschap ter harte worden genomen, lijkt in de gegeven omstandigheden meer dan ooit aangewezen. Een gemeenschap waarin het gezinsbeleid het laat afweten, hypothekeert noch min noch meer haar toekomst.

7. LEVENSVERWACHTING EN STERFTECIJFERS

De studie van de huwelijkssluiting en de vruchtbaarheid, zoals ze in de vorige paragrafen werden uitgetekend, vragen als vanzelf om een aanvulling door de negatieve component van de sterfte in overweging te nemen. Combineren we beide onderdelen, dan zorgen ze voor een inschatting van het natuurlijk accres of de natuurlijke groei. Een verdere correctie op beide componenten, zoals eerder ter sprake kwam, houdt dan tevens rekening met de migraties en laat toe om een reëel accres uit te tekenen.

Bij het uittekenen van de sterftecijfers moet zowel rekening gehouden worden met uitzonderlijke situaties als met de leeftijdsopbouw van de bevolking. Uitzonderlijke situaties, vervat als ze zitten in een mateloze verarming, zorgen als vanzelf voor oversterfte. Het was de realiteit van Arm Vlaanderen zoals we het rond het midden van de 19de eeuw in al zijn miserie kenden. Wie jong van leden en zinnen was, en dus per definitie een lager sterfterisico kende, verliet boven-

dien -zij het noodgedwongen- de vertrouwde Vlaamse heimat. Het is de reden voor de hogere stertecoëfficiënten in Vlaanderen dan in Wallonië doorheen de 19de eeuw.

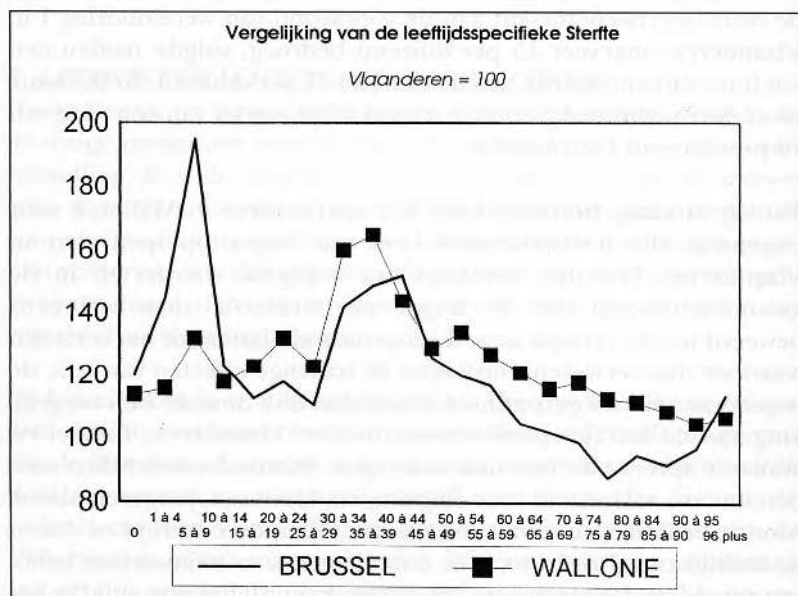

Kort na de eeuwwisseling volgde een herschikking in de regionale verhoudingen. Als een gevolg van de veroudering van de Waalse bevolking kenden onze zuiderburen voortaan -en dit tot op vandaag- een hogere bruto sterftecijfer dan Vlaanderen. Vooral in de jaren vijftig en zestig waren de verschillen erg uitgesproken. Terwijl de bruto sterftecijfer aan de vóórvond van wereldoorlog I in Vlaanderen ongeveer 15 per duizend bedroeg, volgde nadien een continue afname tot een niveau van 10 à 11 per duizend. In Wallonië bleef deze verhouding -en dit tot rond 1980- eerder van een orde van 14 per duizend (+30 à 40%).

Tot op vandaag trouwens blijft het sterfterisico in Wallonië voor nagenoeg alle leeftijdsklassen heel wat hoger oplopen dan in Vlaanderen. Ten dele verklaart het bepaalde transferten in de gezondheidszorg. Dat dit hoger sterfterisico's, zoals wel eens beweerd wordt, verwijst naar de zogenaamde lasten uit het verleden waarmee dan verwezen wordt naar de nadelige effecten van o.m. de mijnbouw voor de gezondheid is hoe dan ook onwaar. Een vergelijking van de leeftijdsspecifieke sterfte voor Vlaanderen, Brussel en Wallonië spreekt dit hoe dan ook tegen. Maximale verschillen worden immers vastgesteld voor zuigelingen, kinderen, jongeren alsook voor de benedengroep van de actieven. Op oudere leeftijd en dus in de leeftijdscategorieën waartoe o.m. de gewezen mijnwerkers behoren zijn de sterfteverschillen aan de lage kant, zij het nog altijd in het

nadeel van Wallonië.

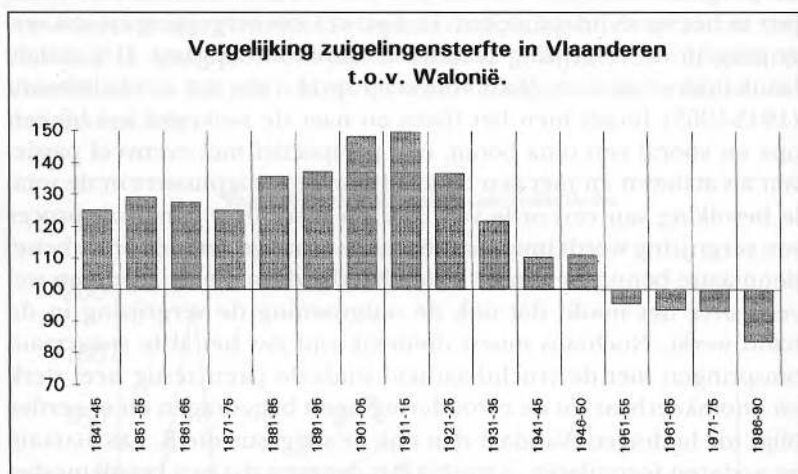
Alleen al uit deze vrij algemene indicatoren kan men besluiten dat zich, per gewest en gemeenschap, een sterk verschillend ziektepatroon (morbiditeit) aftekent terwijl het bovendien door analoge sterfteverschillen (letaliteit of verhouding overlijdens tegenover ziekten) gevolgd wordt. Ziek zijn en het besterven zijn blijkbaar risicofactoren die wezenlijk anders in te kleuren zijn naargelang het gewest of de gemeenschap. Als afgeleiden van de gezondheidszorg kan men ze beter correct inschatten, liever dan eraan voorbij te gaan om zich in erg technische discussies te verliezen of de aandacht te laten afleiden door medische profielen, een overtrokken voorschrijfgedrag naast hogere prestatiestaten met technische hoogstandjes er bovenop. Dat het hoe dan ook om andere leefwerelden gaat, frappeert ten zeerste bij het inschatten van de eindtermen. Tot in de perfectie zitten ze vervat in de levensverwachting. Voor mannen bedraagt de levensverwachting in Wallonië 70,4 jaar tegenover 71,8 jaar in de regio Brussel (+ 1,4 jaar) en 73,2 jaar in Vlaanderen (+ 2,8 jaar). Het herhaalt zich, zij het iets minder uitgesproken, voor de vrouwen met een gemiddelde levensverwachting bij de geboorte van 77,9 jaar in Wallonië, 78,9 jaar in Brussel (+ 1 jaar) en 79,5 jaar in Vlaanderen (+ 1,6 jaar). Het zijn verhoudingen uit het midden van de jaren tachtig.

Aangenomen wordt dat de levensverwachting de eerstvolgende jaren verder zal toenemen. Meer bepaald sinds het einde van de 19de eeuw werd op dit vlak een enorme vooruitgang gerealiseerd. Toen bedroeg de (gemiddelde) levensverwachting bij de geboorte zo'n 40-45 jaar. Door het fors terugdringen van zowel de zuigelingen- als de kindersterfte kon de levensverwachting in de loop van de 20ste eeuw enorm opgedreven worden. Sterfte onder zuigelingen en kinderen is ondertussen tot een minimum herleid (8,8 per duizend voor zuigelingensterfte in Vlaanderen, 10,5 per duizend in Wallonië; minder dan 0,5 per duizend kinderen en tieners). Vooral onder ouderen en hoogbejaarden wordt thans, zij het soms door medische hoogstandjes terwijl de kwaliteit van het leven er niet altijd bij wint, de sterftegraad verder naar beneden gehaald. Een kwarteeuw geleden werd in ieder dorp in Vlaanderen nog gefeest wanneer zich het unieke feit van een honderdjarige voordeed. Ondertussen is het vermelden van een eeuweling tot een fait divers geworden. Het illustreert ten voeten uit de evolutie die zich sinds kort voltrekt en waarbij de levensverwachting per jaar met een trimester toeneemt. Vandaar dan ook de prognoses die voor de nabije toekomst gemiddelden van 80-85 jaar in het vooruitzicht stellen. Het proces van vergrijzing en van vergrijzing in de vergrijzing is inderdaad in volle opgang. Het taalgebruik liegt er niet om. Waar voorheen sprake was van een babyboom (1945-1965) houdt men het thans en naar de toekomst toe bij een opa en vooral een oma boom, een perspectief met evenveel passieven als actieven en met een aandeel van de zestigplussers in de totale bevolking van een orde van 30% en meer. Het gangbare proces van vergrijzing wordt immers extra in de hand gewerkt door de benedenmaatse benutting van de vruchtbaarheid. In die zin ziet men wel eens over het hoofd dat ook de ontgroening de vergrijzing in de hand werkt. Nochtans moest duidelijk zijn dat het al te spaarzaam omspringen met de vruchtbaarheid sinds de jaren zestig heel sterk en onomkeerbaar tot de veroudering heeft bijgedragen en er verder blijft toe bijdragen. Vandaar dan ook de suggestie die R. LESTHAEGHE en anderen formuleren, namelijk het gegeven dat een bevolkingsbeleid waarin de vruchtbaarheid effectief als "policy variable" onderkend wordt zeker aangewezen is. Met een gezinsbeleid dat zowel naar middelen als bevoegdheden ten volle gefederaliseerd is, zouden de gemeenschappen deze demografische eigenheid van hun toekomst volgens passende maatregelen kunnen ter harte nemen.

Alvorens het overzicht van de steffe af te ronden komen we nog even terug op de zuigelingensterfte, d.i. het sterfterisico binnen het eerste levensjaar ten opzichte van het aantal levend geboren. Lange

tijd was het veruit de belangrijkste component van de sterfte, met verhoudingen van een orde van 150 tot 250 per duizend in de 19de eeuw. Bovendien tekenden zich uitgesproken regionale verschillen af, met maxima in Vlaanderen en dan vooral in de provincies West- en Oost-Vlaanderen en minima in Wallonië (vooral dan in Henegouwen en Namen). Zo lag de zuigelingensterfte in 1841-45 zo'n 25% hoger in Vlaanderen (4 provincies) dan in Wallonië (4 provincies). Naar het einde van de eeuw toe liepen deze regionale tegenstellingen nog verder uiteen, in die mate zelfs dat de zuigelingensterfte in Vlaanderen toen ruim 40% hoger lag dan in Wallonië. Oversterfte van zuigelingen zal ten andere een Vlaamse eigenheid blijven tot het midden van deze eeuw. Sindsdien tekenen de gunstigste verhoudingen zich af in Vlaanderen (-16% t.o.v. Wallonië). De herschikking ten opzichte van anderhalve eeuw geleden is al evenzeer binnen de gewesten zelf aanwijsbaar. Absolute minima (in 1971-75) waren aldus aan de orde in West- en Oost-Vlaanderen, absolute maxima in Henegouwen en Namen. Het lijkt wel het spiegelbeeld van de jaren 1840!

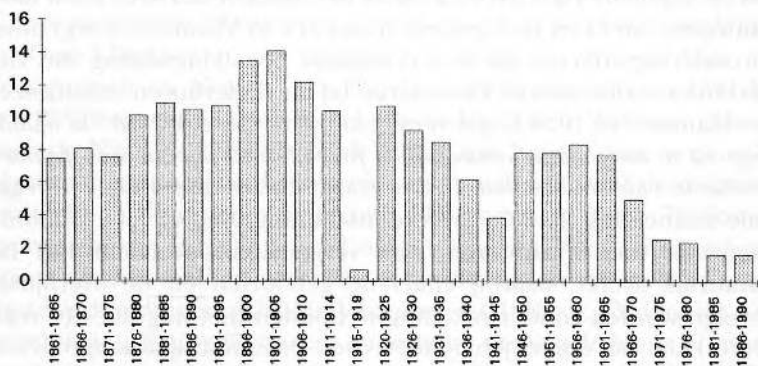

8. NATUURLIJK EN REËEL ACCRES

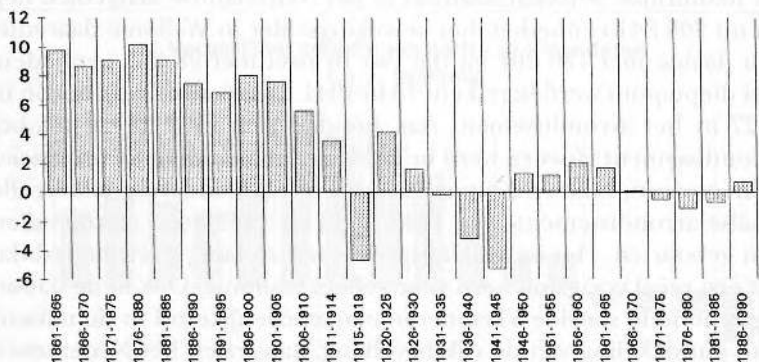
De krachtlijnen van het demografisch verhaal in de long run staan ondertussen uitgetekend, inclusief de regionale tegenstellingen en/of gelijkenissen zoals ze zich voor Vlaanderen en Wallonië laten inschatten. Werkelijk cruciaal bij zo'n vergelijkend overzicht is het verschil in timing waarmee beide regio's tot de inperking van de vruchtbaarheid overgingen. In Wallonië was dit het geval vanaf de tweede helft van de 19de eeuw, in Vlaanderen -op enkele uitzonde-

ringen na zoals in de centra Gent, Brussel of Antwerpen- kort vóór en doorgaans eerder na de eeuwwisseling. Het resultaat is dan ook dat de afgeleide effecten zich tot na het midden van deze eeuw laten aanwijzen, met een veel grotere dynamiek in Vlaanderen tegenover verouderingseffecten en een dreigende bevolkingsdaling die zich decennia eerder dan in Vlaanderen bij de zuiderburen manifesteerde. Wanneer in 1924 nogal veralgemenend gesteld werd *“la natalité belge est en décroissance continue et finira bientôt par être insuffisante à combler les vides de la mortalité”*, dan vraagt dit als vanzelf om een regionale nuancering. Reëel was deze inschatting toen al voor Wallonië, geenszins voor Vlaanderen. Een vergelijkend overzicht van het natuurlijk accres, waarbij enkel de geboorten en de overlijdens gevolgd worden zonder rekening te houden met migraties (= reëel accres) laat aan duidelijkheid niets over. De natuurlijke aangroei was, sinds de late 19de eeuw, een Vlaamse eigenheid. In de 20ste eeuw kwam dit verschil alleen maar scherper op de voorgrond. Terwijl het natuurlijk saldo positief was in Vlaanderen, telde men in Wallonië - en sedert 1935 ook in Brussel- meer sterfgevallen dan geboorten. De natuurlijke bevolkingsaanwas in het Nederlandse taalgebied liep op tot 305 841 eenheden, het bevolkingscijfer in Wallonië daarentegen daalde met 120 201 en dat van Brussel met 28 261 eenheden. Het dieptepunt werd bereikt in 1940-1941. Deze ontvolking begon in 1927 in het arrondissement Aat, breidde zich in 1928 uit tot het arrondissement Hoei en werd in 1933 veralgemeend in de provincies Henegouwen, Luik en Namen. Zonder één uitzondering telden alle Waalse arrondissementen in 1940, 1944 en 1945 meer sterfgevallen dan geboorten. Het ontvolkingsproces was zodanig geëvolueerd dat het een reëel vraagstuk werd voor geheel Wallonië. Ook in de naoorlogse periode speelde Vlaanderen een aanzienlijke rol in de natuurlijke ontwikkeling van de rijksbevolking, aangezien het Nederlandstalige gebied 83% van de totale natuurlijke aangroei leverde. Tussen 1950 en 1962 kwamen ieder jaar in België gemiddeld 44 000 inwoners bij ten gevolge van een positief natuurlijk saldo. Het aandeel van Vlaanderen in deze gemiddelde groei bedroeg 36 700 eenheden (= 83,4%). Met de jaren zestig-zeventig volgde evenwel, ook in Vlaanderen (supra), de kentering. Evenzeer werd het natuurlijk accres er nagenoeg onbestaand. Misschien wordt het zelfs al te weinig onder de aandacht gebracht terwijl het, ingeschat naar de toekomst toe, een heel belangrijke vaststelling is. Tussen de late jaren zestig en het begin van de jaren negentig daalde het geboortencijfer in Vlaanderen sterker dan in Wallonië. In afgeleide orde kan het er enkel toe leiden dat op termijn ook de relatieve veroudering zich hier te lande scherper zal laten aanvoelen.

Natuurlijke aangroei in Vlaanderen, 1861-1990.

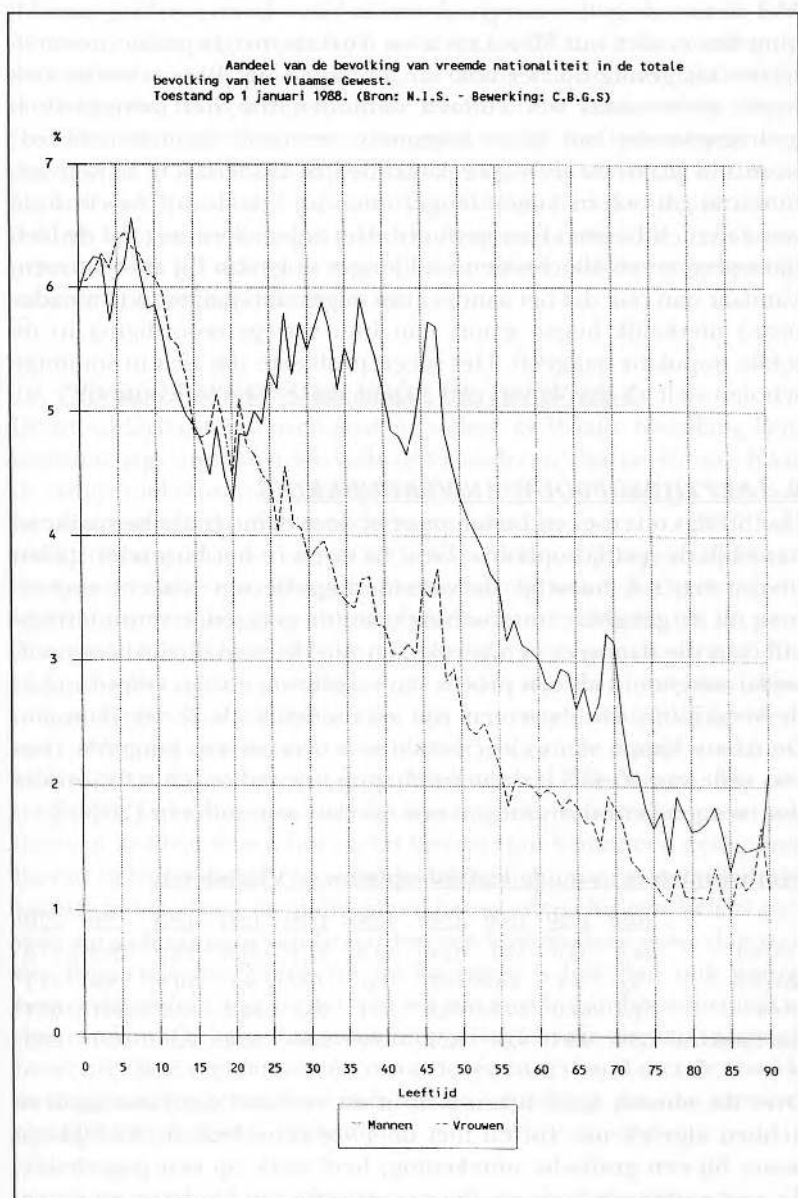

Natuurlijke aangroei Wallonië, 1861-1990.

Eerder wazen we er reeds op dat de effecten van de natuurlijke groei, door rekening te houden met de migratiestromen, moeten bijgestuurd worden. Een relatieve overbevolking in vergelijking met de tewerkstellingskansen was aldus tot het midden van deze eeuw een realiteit in Vlaanderen. Vandaar dan ook dat de migratiestromen, parallel met de oprichting van de Belgische staat meer dan een eeuw lang als een transfer van het Noorden naar het Zuiden bekend stonden. Toen niet meer of steeds minder in Vlaanderen kon gerecrueteerd worden, hetzij uit demografische overwegingen (denataliteit in Vlaanderen) dan wel omdat de economische groeipolen sterker in Vlaanderen onderbouwd geraakten, kwam de externe toestroom van

allochtonen op gang. Met ingang van de jaren zestig en zeventig werd daartoe trouwens ook in Vlaanderen overgegaan, zij het dan met een andere vorm van recrutering van migranten dan weleer in Wallonië het geval was geweest.

De regionale contrasten op het vlak van de migrantenpopulatie zijn navenant. Weliswaar is de concentratie veel geringer in Vlaanderen (5%) dan in Wallonië (13%) en Brussel (30%); naar origine is het zo dat de eerste golf migranten, die zich overwegend in Henegouwen (en Limburg) vestigden uit o.m. Italië en Polen afkomstig waren. Met de tweede golf, waarop ook vanuit Vlaanderen werd ingespeeld, ging het eerder om Marokanen en Turken met bepaalde neveneffecten tot gevolg op het vlak van de inpassing. Recent onderzoek heeft ondertussen wel kunnen aantonen dat het demografisch gedragspatroon van deze migranten versneld "gemoderniseerd" wordt. In plaats van een spreekwoordelijke kinderlast te blijven vertonen wordt ook in migrantengezinnen op een drastische controle van de vruchtbaarheid aangestuurd. Het belet allerminst dat de leeftijdsopbouw van allochtonen veel jonger oogt dan bij autochtonen. Vandaar dan ook dat het aandeel van migranten-jongeren (tot nader orde) merkelijk hoger scoort dan hun vertegenwoordiging in de totale populatie aangeeft. Het is een probleem dat zich in sommige scholen stelt als gevolg van een zogenaamde "overconcentratie".

9. LEEFTIJDOPBOUW EN VEROUDERING

Het brengt ons tot een laatste punt in deze demografische synthese, namelijk de leeftijdsopbouw. Twee factoren in het bijzonder spelen hierbij een rol, namelijk de verouderingseffecten zoals ze voorkomen uit de gangbare ontgroening naast de geëigende verouderingseffecten die dan weer een gevolg zijn van de mortaliteitsdaling zelf, veelal aangeduid als een proces van vergrijzing en van vergrijzing in de vergrijzing. De extremen zijn zo duidelijk als ze zijn kunnen. De maatschappij van weleer kende een overlast aan jongeren (van een orde van 35-45%); de maatschappij van vadaag en a foriori die van morgen kent daarentegen een overlast aan ouderen (25-35%).

Synthesemeters i.v.m. de leeftijdsopbouw in Vlaanderen

	<u>1630</u>	<u>1720</u>	<u>1800</u>	<u>1846</u>	<u>1880</u>	<u>1900</u>	<u>1947</u>	<u>1961</u>	<u>1981</u>	<u>2010</u>
- 15(%)	44,7	34,6	35,1	31,6	33,9	34,4	23,8	25,5	20,3	17,8
65+(%)	3,6	4,4	4,9	5,7	7,0	6,5	9,4	10,8	13,6	17,1
15-64	51,7	61,0	60,0	63,0	59,1	59,1	66,8	63,7	66,1	65,1
Last Passieven	0,94	0,64	0,67	0,59	0,69	0,69	0,50	0,56	0,51	0,54

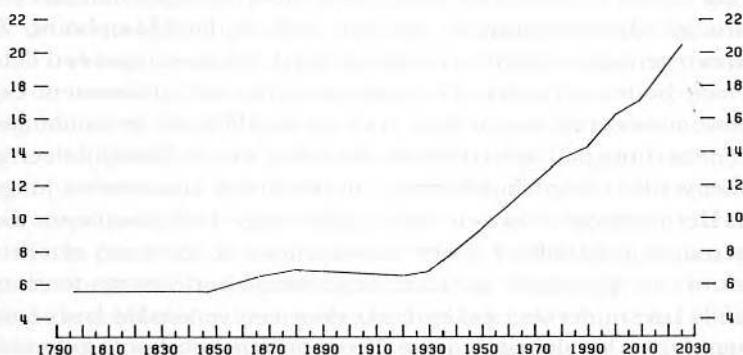
Over de eeuwen heen lijken zich in dit verband vier faseringen te hebben afgetekend. Tot en met de 17de eeuw leek de leeftijdsopbouw, bij een grafische uittekening, heel sterk op een pagodedak, d.i. met een brede basis en, door oversterfte van kinderen en jonge-

ren, een naar binnen gebogen opbouw met spitse top. Met het einde van de 18de en de eerste helft van de 19de eeuw, door een lichte daling van de kindersterfte maar vooral door het optreden van een restrictief huwelijkspatroon, wijzigde zich de leeftijdsopbouw. Zo trad een geringe relatieve versmalling van de basis op naast een lichtjes naar buiten gebogen curve voor jongeren en volwassenen. Een nieuwe nuancering volgde kort vóór en na 1900, dit in combinatie met de verhoogde kinderrijksdom, de daling van de huwelijksleeftijd en het verder terugdringen van de sterfte onder kinderen en jongeren. Het resulteerde in een meer gelijkmatige leeftijdsopbouw die, gegeven de gelijkenissen, meer dan voorheen de vorm van een driehoek of een "pyramide" aannam. Een ultieme hertekening tenslotte is sinds kort onderweg, gekenmerkt door een versmalde basis (ontgroening) en het doorstoten van de naoorlogse babyboom-generatie naar de hogere leeftijdscategorieën.

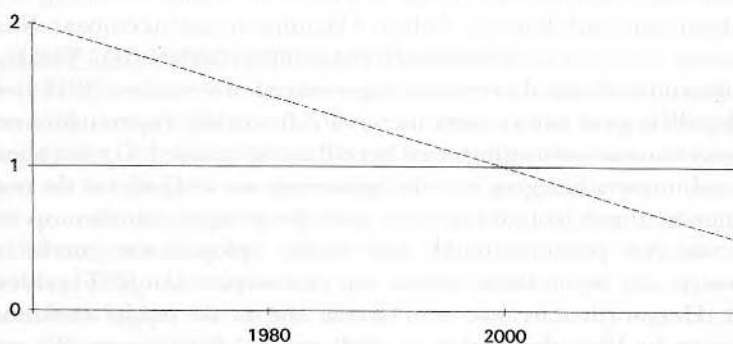
10. GEVOLGTREKKINGEN VOOR DE TOEKOMST

De verouderingstendenzen zoals ze weleer de Waalse bevolking kenmerkten, zijn sinds kort ten volle in Vlaanderen waarneembaar. Naar de nabije toekomst toe kan zich dit enkel blijven affirmeren. Vandaar het vooruitzicht dat de verouderingstendenzen vooral na 2010 heel sterk zullen gaan doorwegen met zware financiële repercussies om de opgebouwde verzorgingsstaat betaalbaar te houden. Op dat ogenblik zal immers het gros van de babyboom uit 1945-65 tot de pensioengerechtigde leeftijd behoren, met alle gevolgen vandiën op het vlak van het pensioenstelsel, het verder oplopen van medische onkosten, het beschikbaar stellen van een surplus aan RVT-bedden, enz... Het wordt dan ook een factuur die in de nabije toekomst zwaarder in Vlaanderen dan in Wallonië zal doorwegen. Bij een mogelijke federalisering van de Sociale Zekerheid moet men zich daarvan in Vlaanderen heel goed bewust zijn. Vanuit een geregionaliseerd beleid houdt het in dat de uitdagingen van zo'n "grijze toekomst" beter attent en tijdig ingeschat worden. Bij een beleid met visie garandeert men zijn bejaarden een kommerloze ouwe dag zonder financiële hoofdbreken; de keerzijde is hoe dan ook weinig bemoedigend en zou eerder een sociaal kerkhof in het vooruitzicht doen stellen. De kans daartoe is niet gering! In die zin kan men zich beter niet al te veel fantasieën veroorloven in verband met de tewerkstelling van jongeren enerzijds en de inperking van de carrièreopbouw van "anciens" anderzijds.

Procent 65-plussers in Vlaanderen.

Verhouding van het aantal jobzoekers t.o.v. het aantal jobverlaters.

Voorbij het jaar 2000 komen duizende jobs vrij door het feit dat voortaan meer jobverlaters dan jobzoekers geteld zullen worden met een veelheid aan vacatures tot resultaat. Binnenkort vraagt men dus aan jongeren om meer te werken, aan ouderen om langer te werken! Het wordt de realiteit kort na 2000. Wanneer men kort vóór 2000 uit een bepaalde hoek net het tegendeel hoort vertellen, dan lijkt dit het zoveelste bewijs dat men bij het uittekenen van het beleid onvoldoende met wetenschappelijke inzichten rekening houdt. Zo werd het verouderingsproces in Vlaanderen jaren geleden in het vooruitzicht gesteld terwijl er vanuit de politieke hoek nauwelijks rekening mee gehouden werd. De snelheid en de effecten van dit verouderingsproces worden tot op heden onvoldoende en soms verkeerde-

lijk ingeschat. Hoe eraan te remediëren is, wordt al te weinig in overweging genomen. Nochtans gaat het telkens om uitdagingen die de toekomst van Vlaanderen ernstig hypothekeren. Ze tijdig onderkennen is één zaak; er terdege rekening mee houden door het beleid erop af te stemmen is voortaan de opdracht.

SELECTIEVE BIBLIOGRAFIE

- R. ANDRE - J. PEREIRA - ROQUE,
La démographie de la Belgique au XIXe siècle, Brussel, 1974.
- H. BOGAERT - M.J. FESTJENS,
Onderzoek naar de weerslag van een verouderende bevolking op de sociale zekerheid : een lange-termijnverkenning, 1992-2050, in *Ouderen in solidariteit. Vlaams Welzijnscongres*, Zaventem, 1993, pp. 41-77.
- E. BOSMAN,
Bevolkingsbeleid in België sinds de Tweede Wereldoorlog, in *Centrum Bevolkings- en Gezinsstudien*, Brussel, 1991, pp. 68-97.
- C. BRUNEEL,
La mortalité dans les campagnes. Le duché de Brabant aux XVII et XVIIIe siècles, Leuven, 1977.
- P. CABUS,
De stedelijke ontwikkeling in Vlaanderen, 1947-1976 : vaststellingen en indicaties voor een stedelijk beleid, in *Berichten Gewestelijke Economische Raad voor Vlaanderen*, 1980, pp. 109-151.
- R. CLIQUET - D.J. VAN DE KAA,
De bevolkingsontwikkeling in Vlaanderen en Nederland, in *Ons Erfdeel*, 1986.
- A. COSEMANS,
De bevolking van Brabant in de XVIIe en XVIIIe eeuw, Brussel, 1935.
- J. CUVELIER,
Les dénombremens des foyers en Brabant, Brussel, 1912-1913.
- H. DAMAS,
Le mouvement naturel de la population belge : son évolution de 1846 à 1960, in *Bevolking en Gezin*, 1964, pp. 64-120.
- P. DEPREZ - CHR. VANDENBROEKE,
Population growth and distribution, and urbanization in Belgium during the demographic transition, in R. LAWTON - R. LEE (eds.), *Urban population development in Western Europe from the late-eighteenth to the early-twentieth century*, Liverpool, 1989, pp. 220-257.
- M. DEVISCH - D. VANDERSTAPPEN,
National population bibliographics : Flanders, Brussel, 1990.
- G. DOOGHE,
De bevolking, in *Twintig eeuwen Vlaanderen*, deel 8, Hasselt, 1978, pp. 10-127.

- G. DOOGHE,
The aging of the population in Belgium, Kapellen, 1985.
- W. DUMON,
Het gezin in Vlaanderen, Leuven, 1977.
- W. DUMON,
Het profiel van het Vlaams gezin, in *Twintig eeuwen Vlaanderen*, deel 7, Hasselt, 1979, pp. 265-326.
- W. DUMON,
Het profiel van de vreemdelingen in België, Leuven, 1982.
- W DUMON - G.A. KOOY,
Echtscheiding in België en Nederland, Deventer, 1983.
- H. HASQUIN,
La préoccupation démographique dans le mouvement wallon (1912-1962), in *Hommages à la Wallonie. Mélanges d'histoire, de littérature et de philologie wallonnes offerts à M.A. Arnould et P. Ruelle*, Brussel, 1981, pp. 253-267.
- E. HELIN
Demografische ontwikkeling van de Zuidelijke Nederlanden, 1500-1800, in *Nieuwe Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, deel 5, 1980, pp. 169-194.
- C. HENRYON - E. LAMBRECHTS,
Le mariage en Belgique : étude sociologique, Brussel, 1968.
- C. JACQUART,
La mortalité infantile dans les Flandres. Etude de démographie Belge, Brussel, 1907.
- P. KLEP,
Urbanization in a pre-industrial economy : the case of Brabant, 1374-1930, in *Belgisch Tijdschrift Nieuwste Geschiedenis*, 1976, pp. 153-168.
- P. KLEP,
Population estimates of Belgium by province (1375-1831), in *Historiens et Populations. Liber amicorum E. Hélin*, Louvain-la-Neuve, 1991, pp. 485-507.
- R. LESTHAEGHE,
Een demografisch model voor de Oostvlaamse landelijke populatie in de 18de eeuw, in *Belgisch Tijdschrift Nieuwste Geschiedenis*, 1974, pp. 61-100.
- R. LESTHAEGHE,
The decline of Belgian fertility, 1800-1970, Princeton, 1977.
- R. LESTHAEGHE e.a.,
Demografische alternatieven voor België en hun sociale en economische implicaties, Amsterdam-Antwerpen, 1979.
- R. LESTHAEGHE,
De demografische uitdaging, in *Vlaanderen Morgen*, 1987, pp. 19-43.
- R. LESTHAEGHE - P. DEBOOSERE,
De demografische componenten van de bevolkingsveroudering in de Belgische economische context. Een exploratie op lange termijn, Brussel, 1995 (working paper, nr. 1995-1).

- G. MASUY - STROOBANT,
Les déterminants individuels et régionaux de la mortalité infantile. La Belgique d'hier et d'aujourd'hui, Brussel, 1983.
- K. MATTHIJS,
Belgoscopie. De Belgen, de Vlamingen en de Walen. Wie ze zijn, waar ze wonen en hoe ze leven, Tiel, 1988.
- R. MOLS,
 Bilan d'ensemble des recherches de démographie historique en Belgique depuis une vingtaine d'années, in P. HARSIN - E. HELIN (eds.), *Actes du Colloque International de Démographie Historique*, Luik, 1963, pp. 121-153.
- R. MOLS,
 Les Bruxellois, d'où viennent-ils, in *La Revue Nouvelle*, 1968, pp. 236-258.
- M. POULAIN - M. FOULON,
 L'immigration flamande en Wallonie : évaluation à l'aide d'un indicateur anthroponymique, in *Belgisch Tijdschrift Nieuwste Geschiedenis*, 1981, pp. 205-244.
- A. SAUVY - R. PRESSAT,
 Le problème de l'économie et de la population en Wallonie, in *Revue du Conseil Economique Wallon*, 1962, pp. 1-51.
- A. SEGAERT - H. PAGE,
 Voorkeuren inzake gezinsgrootte en -samenstelling bij Turkse en Marokkaanse vrouwen, in *Working papers Etnische minderheden in België*, Gent-Brussel, 1994.
- J. STENGERS,
Emigration et immigration en Belgique au XIXe et au XXe siècle, Brussel, 1978.
- J. THEYS,
Een analyse van de Westvlaamse grensarbeid in Noord-Frankrijk, Brugge, 1969.
- J. VAN DE KAA - R. LESTHAEGHE,
Bevolking : groei en krimp, Deventer, 1986.
- CHR. VANDENBROEKE,
 Prospektus van het historisch-demografisch onderzoek in Vlaanderen : in *Handelingen Genootschap voor Geschiedenis "Société d'Emulation" te Brugge*, 1976, p. 1 85.
- CHR. VANDENBROEKE,
Uit de schemerzone. De toekomst van de Vlaamse Beweging, Tiel, 1987.
- CHR. VANDENBROEKE,
 De leeftijdsopbouw van de plattelandsbevolking in Vlaanderen tijdens het Ancien Régime, in *Handelingen Genootschap voor Geschiedenis "Société d'Emulation" te Brugge*, 1993, pp. 109-118.
- CHR. VANDENBROEKE,
 Gezondheidszorg, morbiditeit en sterfterisico's per regio, in *Vlaanderen Morgen*, 1993, pp. 29-35.
- H. VAN DER HAEGEN,
 Honderd jaar pendel naar Brussel, evolutie en evaluatie, in *De Aardrijkskunde*, 1982, pp. 119-128.

- E. VAN HYFTE,
De invloed van de taalgrens op de evolutie van de vruchtbaarheid in België vanaf 1846, in *Bevolking en Gezin*, 1976, pp. 167-181.
- F. VAN MECHELEN,
Dynamiek van over- en onderbevolking, Antwerpen, 1963.
- F. VAN MECHELEN e.a.,
Bevolkingsproblemen, Hasselt, 1966.
- P. VAN PRAAG,
Het bevolkingsvraagstuk in België. Ontwikkeling van standpunten en opvattingen (1900-1977), Kapellen, 1979.
- P. VAN PRAAG,
Demografische ontwikkeling van de Zuidelijke Nederlanden circa 1800-circa 1975, in *Nieuwe Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, Haarlem, deel 10, pp. 94-105.
- D. VEYS,
De sterftetafels, transversaal en longitudinaal in België, in *Bevolking en Gezin*, 1981, pp. 205-227.
- C. WATTELAR,
Evolution et comparaison régionale de la nuptialité en Belgique, in *Recherches Economiques de Louvain*, 1966, pp. 407-441.
- P. WILLEMS,
Demografisch overzicht België : 1950-1990, in *Centrum Bevolkings- en Gezinsstudien*, 1991, pp. 1-47.
- P. WILLEMS,
Demografische vooruitzichten, 1992-2050, in *Ouderen in Solidariteit. Vlaams Welzijnscongres*, Zaventem, 1993, pp. 9-40.